

Ю. В. Дідок,

кандидат ветеринарних наук, доцент, доцент

кафедри державного управління,

Харківський регіональний інститут державного управління

Національної академії державного управління

при Президентіві України

Історичні аспекти державного управління ветеринарною медициною на території українських земель у період кінця XVIII – початку XX століття

Статтю присвячено вивченню історичного досвіду державного управління у галузі ветеринарної медицини України. Виділено чинники, які вплинули на розвиток державного управління ветеринарною медициною у період кінця XVIII – початку XX ст. Обґрунтовано визначення даного історичного періоду як періоду започаткування державного управління ветеринарною медициною в Україні. Визначено особливості правового, організаційного, кадрового та фінансового забезпечення державного управління у сфері ветеринарної медицини. Охарактеризовано структуру органів державного управління ветеринарною медициною на центральному та територіальному рівнях. Узагальнено функції урядової та земської ветеринарної служби. Рекомендовано враховувати історично доведену ефективність фінансування ветеринарних заходів і діяльності ветеринарних установ з кількох джерел в сучасних умовах. **Ключові слова:** державне управління, історичні аспекти, ветеринарна медицина України.

The article is devoted to the studying of historical experience of the public administration in the field of veterinary medicine of Ukraine. Factors that influenced the development of the public administration of veterinary medicine in the late 18th – early 20th centuries have been determined. A definition of the said historical period as the initial period of public administration of the Ukrainian veterinary medicine has been substantiated. Features of legal, organizational, staffing, and financial support to the public administration of veterinary medicine have been indicated. The structures of the public administration veterinary

bodies of the central and territorial level have been characterized. Functions performed by the government and zemsky (county) veterinary services have been generalized. It is recommended to consider in the present context a historically proven effectiveness of the multiple-source financing of veterinary measures and veterinary institutions' activities.

Key words: public administration, historical aspects, veterinary medicine of Ukraine.

Статья посвящена изучению исторического опыта государственного управления в сфере ветеринарной медицины Украины. Выделены факторы, которые повлияли на развитие государственного управления ветеринарной медициной в период конца XVIII – начала XX ст. Обосновано рассмотрение данного исторического периода как периода зарождения государственного управления ветеринарной медициной в Украине. Определены особенности правового, организационного, кадрового и финансового обеспечения государственного управления в сфере ветеринарной медицины. Охарактеризована структура органов государственного управления ветеринарной медициной на центральном и территориальном уровнях. Обобщены функции правительственной и земской ветеринарной службы. Рекомендовано учитывать исторически подтвержденную эффективность финансирования ветеринарных мероприятий и деятельности ветеринарных учреждений из нескольких источников в современных условиях.

Ключевые слова: государственное управление, исторические аспекты, ветеринарная медицина Украины.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Державна ветеринарна служба є одним з важливих елементів у системі агропромислового комплексу, призначення якої полягає у вирішенні соціально важливих завдань щодо захисту населення від захворювань, спільних для тварин і людей (антропозоонозів) та забезпечення продовольчої безпеки шляхом виконання комплексу протиепізоотичних, ветеринарно-профілактичних і лікувальних заходів, здійснення ветеринарно-санітарного контролю за якістю продукції тваринного походження [10]. У зв'язку з цим актуальність досліджень, спрямованих на підвищення ефективності державного управління ветеринарною

медициною в Україні, зумовлена низкою чинників: посиленням інтенсивності міжнародної торгівлі тваринами та їх продукцією, що пов'язано з інтеграційними процесами; зростанням вимог населення щодо якості та безпечності продовольчої продукції; напруженою ситуацією щодо хвороб, спільних для людей і тварин, у різних країнах світу; зростаючою загрозою занесення через кордони збудників небезпечних інфекційних хвороб тварин.

Дослідження історичних аспектів державного управління розвитком ветеринарної медицини становить важливе наукове завдання щодо розробки теоретико-методологічних засад сучасної парадигми державного управління у галузі ветеринарної медицини України з урахуванням власного досвіду країни та виходячи з традиційних особливостей функціонування даної сфери. Окреслена наукова проблематика пов'язана з вирішенням таких важливих практичних завдань, як: визначення стратегічних напрямів модернізації вітчизняної ветеринарної служби, формування ефективних механізмів державного управління в галузі ветеринарної медицини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні аспекти розвитку ветеринарної справи, історія ветеринарної освіти і науки, етапи становлення та реформування ветеринарної служби в Україні розглядаються у працях таких відомих вітчизняних дослідників, як П.Достоєвський, П.Вербицький, С.Рудик, П.Фукс, А.Головко [6; 1; 7] та ін. Розв'язання проблеми оцінки історичного досвіду державного управління ветеринарною медициною в Україні започатковано у працях Г.Одінцової [9], В.Довганя [4], Ю.Чабанової [10].

Незважаючи на наявність згаданих наукових напрацювань, у сфері державного управління ветеринарною медициною недостатньо розробленими залишаються питання організаційного забезпечення ветеринарної служби України в ретроспективі, що ускладнює можливість побудови сучасної системи управління галуззю з урахуванням традиційно ефективних підходів.

Метою статті є висвітлення результатів досліджень щодо вивчення історичного досвіду державного управління в галузі ветеринарної медицини у період кінця XVIII – початку XX ст.

Вклад основного матеріалу. Період кінця XVIII ст. – початку XX ст. з точки зору становлення та розвитку державності в Україні можна назвати бездержавницьким: українські землі на різних умовах входили до складу Російської (80% території) та Австро-Угорської (20% території) імперій [2]. Історичний парадокс полягає в тому, що саме в цей час державне управління ветеринарною медициною набуло структурного і правового оформлення.

Західна Україна в цей час входила до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Українські землі (Галичина, Буковина, Закарпаття) мали адміністративний устрій і систему державного управління Королівства Галичини і Лодомерії [9]. В економічному відношенні регіон був переважно аграрним, що накладало відбиток на формування ветеринарної служби. У місцевостях, що перебували під опікою Австрії, розвиток державного управління ветеринарною медициною відбувався в умовах конституційної держави.

З приєднанням Лівобережної, Слобідської, Правобережної і Південної частин України до Російської імперії, яке розпочалося у 1770 р. й остаточно завершилося у 1830 р., розвиток державного управління ветеринарною медициною відбувався в умовах самодержавства. Адміністративно-територіальний устрій підконтрольної Росії частини України передбачав поділ українських земель на 9 губерній, кожна з яких поділялась на повіти, які, у свою чергу, включали міста і села. До Лівобережної України належали Харківська, Полтавська і Чернігівська губернії, до Правобережної України – Київська, Волинська, Подільська, до Південної України – Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії [2].

Традиційно в Україні значну увагу приділяли розведенню продуктивних сільськогосподарських тварин, кількість яких на початку XX ст. дорівнювала 20 млн голів [6]. Починаючи з середини XVIII ст. на території країн Європи і Росії вирували епізоотії чуми, сибіркової виразки, ящуру, туберкульозу, сапу та

ін. Незважаючи на високу щільність поголів'я, в Україні згадані хвороби не мали масового поширення, а реєструвались лише спорадичні спалахи захворювань [8]. Відтак роль ветеринарної медицини у профілактиці інфекційних хвороб, небезпечних не лише для тварин, а й для людей, у цих умовах значно зростала.

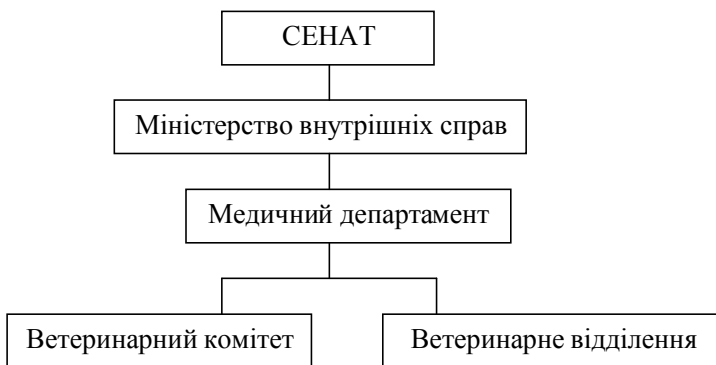
Державне управління ветеринарною медициною на території українських земель почало своє формування на територіальному рівні та було представлено губернськими ветеринарними лікарями, які, починаючи з 1821 р., призначались Міністерством внутрішніх справ у кожному губернії [1]. В штаті губерній були затверджені посади одного ветеринарного лікаря, який, проживаючи в губернському місті, виїздив на місце події лише в разі особливо важливої справи (для встановлення факту появи загрозливих інфекційних хвороб). Разом з ним виїздили медики, які вважались такими ж компетентними, як і ветеринарні лікарі, у питаннях діагностики хвороб тварин. Лікувальною справою займалися знахарі та коновали. У випадку виникнення спалахів небезпечних інфекційних хвороб тварин Міністерство внутрішніх справ направляло до губернії урядових ветеринарних лікарів. За даними С.Рудика, у 1836 р. в Російській імперії налічувалось 84 державних ветеринарних лікарів, у тому числі в 33 губерніях по 2 посади, в 16 – по одній [1]. У 1841 р. Відомству державного майна було доручено утримувати ветеринарних лікарів при губернських палатах державного майна. Відповідно до наказу “Про штати медичних чинів” ветеринарні лікарі набули статусу державних службовців, були утворені губернські відділення (управління), до складу яких входили губернські ветеринарні лікарі, а з 1902 р. – старший губернський ветеринарний інспектор та його помічники [4].

У губерніях і містах нагляд за виконанням законів стосовно запобігання заразним захворюванням тварин, знезараження сирих тваринних продуктів покладался на губернаторів, начальників військових округів, градоначальників. На губернських ветеринарних інспекторів покладалися функції щодо запобігання і припинення падежу тварин, загальний місцевий нагляд за веденням ветеринарної справи, виконання

розпоряджень губернатора щодо запобігання хворобам тварин, контроль та здійснення протиепізоотичних заходів [5].

Період середини XIX ст. характеризувався проведенням масштабних реформ у Російській імперії: скасування кріпацтва (1861 р.), земська реформа (1864 р.), реформи міського самоврядування (1870 р.), військова реформа (1874 р.), які значно вплинули на розвиток державного управління ветеринарною медициною [2].

Скасування кріпацтва у 1861 р. стало поштовхом до розвитку промисловості й перетворення України в розвинений індустріальний регіон півдня Російської імперії. Цей фактор вплинув на розвиток інфраструктури ветеринарної служби. При Міністерстві внутрішніх справ був створений Особливий комітет для поліпшення ветеринарної частини і вжиття заходів щодо припинення падежу в імперії (див. рисунок), який у 1868 р. був перетворений у Ветеринарний комітет і Ветеринарне відділення [4].

Структура органів державного управління ветеринарною медициною центрального рівня середини XIX ст.

Ветеринарний комітет виконував консультативно-дорадчі функції, спрямовані на розв'язання наукових і науково-

практичних питань. Ветеринарне відділення було підпорядковане директору Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ і виконувало адміністративні функції (див. таблицю). У кадровому відношенні з 6 чиновників, які працювали у Ветеринарному відділенні, лише один був ветеринарним лікарем, інші – медичними працівниками.

У 1889 р. Ветеринарне відділення було відокремлене від Медичного департаменту і підпорядковане голові Ветеринарного комітету, але лише в 1901 р. був прийнятий закон, який передбачав автономізацію Ветеринарного управління та Ветеринарного комітету від Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ. Подібні заходи відокремлення ветеринарної медицини від гуманної були проведені в земствах і містах [1].

У 1905 р. був ратифікований Статут лікарський (XIV т. Зведення законів) [1], в якому були регламентовані організаційні засади ветеринарної справи; функції Ветеринарного управління і Ветеринарного комітету, губернських, повітових і міських ветеринарних органів; порядок ветеринарно-поліцейських заходів щодо запобігання заразним хворобам, знезараження сирих продуктів тваринництва, утримання ветеринарних закладів; порядок іспитів на звання ветеринарного помічника, ветеринарного лікаря та магістра ветеринарних наук.

Функції органів державного управління ветеринарною медициною та ветеринарних установ, розташованих на території Українських земель у середині XIX – на початку XX ст.

№ з/п	Ветеринарна служба	Назва структурних одиниць	Функції
1	Міністерство внутрішніх справ	Ветеринарне управління Медичного департаменту Ветеринарний комітет Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ	Проведення ветеринарного нагляду за гуртами тварин Підготовка законів щодо запобігання поширенню інфекційних хвороб Регулювання коштів, виділених на ветеринарну справу Розробка заходів щодо поліпшення ветеринарної справи і запобігання хворобам тварин Видання популярної літератури про утримання і лікування тварин Підготовка постанов та інструкцій щодо припинення епізоотій Розробка заходів щодо страхування тварин Розвиток ветеринарної науки, реєстрація нових відкриттів, планування досліджень
2	Земська	Охоронно-карантинні пункти Запіднічні ветеринарні пункти Бактеріологічні лабораторії Протикумні станції Ветеринарне відділення Губернської земської управи Ветеринарне відділення Повітової земської управи Дільничні ветлікарні	Охорона кордонів від занесення збудників небезпечних хвороб Боротьба з небезпечними інфекційними хворобами Проведення діагностичних досліджень щодо виявлення хвороб тварин Виготовлення засобів спеціальної профілактики Проведення лікувально-профілактичних заходів Запобігання виникненню заразних захворювань тварин, припинення падежу тварин Знезараження сирих тваринних продуктів Загальний місцевий нагляд за веденням ветеринарної справи Виконання розпоряджень губернатора щодо запобігання виникненню хвороб тварин Контроль та здійснення протиепізоотичних заходів Боротьба з хворобами Вилід у разі виникнення епізоотій і вжиття заходів з їх ліквідації Нагляд за ярмарками та базарами Проведення щеплень Лікування за хворими тваринами (амбулаторна допомога) Консультавання з питань утримання і подальшій тварин
3	Військова	Ветеринарний відділ Головного військово-медичного управління Окружні військово-медичні управління Ветеринарні лазарети Центральна ветеринарна науково-дослідна лабораторія Окружні ветеринарні лабораторії	Охорона здоров'я і збереження кінського поголів'я і тварин інших видів у частинах і з'єднаннях армії Відновлення здоров'я хворих і поранених коней та інших тварин і повернення їх до строю Ветеринарний нагляд за гуртами тварин і м'ясним постачанням війська Ветеринарно-профілактичні і протиепізоотичні заходи щодо запобігання і ліквідації інфекційних та інвазійних хвороб Забезпечення війська ветеринарним майном

Згідно із статутом до існуючих функцій Ветеринарного управління Міністерства внутрішніх справ додавалися функції щодо лікування і профілактики хвороб тварин. До штату Ветеринарного управління входили: начальник (1), помічник начальника (1), справовиконавці (3), помічники справовиконавців (старші – 3, молодші I-го розряду – 3, молодші II-го розряду – 7), секретар (1), журналіст (1). Ветеринарні фахівці прирівнювалися до військових чинів. Так, дійсний таємний радник і таємний радник прирівнювалися до генерала, дійсний статський радник – до генерал-майора, статський радник – до бригадного, колезький радник – до полковника. Ветеринарний комітет складався з голови, штатних і позаштатних членів, представників міністерств (військового, народної освіти, фінансів, шляхів сполучення, іноземних справ), Головного управління землеустрою і землеробства, Головного управління конезаводства, директора Департаменту поліції, видатних вчених і представників практичної ветеринарної медицини. Голова комітету призначався за представленням міністра внутрішніх справ зі спеціалістів, які мали вищу ветеринарну освіту. Штатних членів призначав міністр внутрішніх справ з відомчих спеціалістів, які виявили себе в науковій ветеринарній діяльності або відомих здобутками у практичній діяльності. Позаштатні члени комітету обиралися з ветеринарних лікарів, які перебували на службі в різних відомствах [1].

У складі Міністерства внутрішніх справ працювали позаштатні ветеринарні лікарі, до функціональних обов'язків яких входив нагляд за місцевими або гуртовими тваринами. Для боротьби з епізоотіями залучався тимчасовий ветеринарний персонал. Для забезпечення охорони кордонів від занесення епізоотій і боротьби з небезпечними інфекційними хворобами були створені бактеріологічні лабораторії, протичумні станції, охоронно-карантинні пункти в прикордонних районах, залізничні ветеринарні пункти, які підпорядковувалися Міністерству фінансів [4].

Правову основу державного управління ветеринарною медициною періоду XIX ст. – початку XX ст. складали: “Збірник

законів з поліцейської частини” (1817 р.); настанова “Про сибірку та способи її лікування” (1830 р.); розділ “Про заходи щодо профілактики падежу худоби” у “Збірнику законів Російської імперії” (1832 р.); “Правила про обов’язкову ізоляцію хворих тварин з ознаками заразних хвороб” (1837 р.); Статут ветеринарної поліції (1845 р.); “Положення про земські управи” (1890 р.); закон “Про обов’язкове вбивання зачумлених тварин” (1879 р.); Статут лікарський (1905 р.) [3].

Паралельно з утворенням органів державної ветеринарної медицини відбувався розвиток земської та військової ветеринарної служби.

Земська реформа 1864 р. була спрямована на забезпечення послідовного розвитку засад місцевого самоврядування у вигляді земських установ, які поділялись на губернські та повітові. До їх складу входили земські управи (безпосереднє управління і завідування справами земського господарства) та земські збори (загальні розпорядчі повноваження, нагляд за виконавчими органами земств) [9]. Земські управи були виконавчими органами, що складаються з голів і членів, які обиралися відповідними земськими зборами на трирічний термін. Відповідно до “Положення про земські управи” 1890 р. головам і членам земських управ було надано права державних службовців. До повноважень земських установ належала участь в охороні народного здоров’я, запобіганні та припиненні загибелі худоби, піклування про розвиток лікарської допомоги і народної освіти та ін.

Уведення земства дало поштовх формуванню земської ветеринарії. Найбільшого розвитку вона набула в земствах з появою закону від 3 червня 1879 р. “Про обов’язкове вбивання зачумлених тварин” [1].

У ХІХ ст. в Україні тваринництво найбільше було розвинуте на півдні, тому першою губернією, в якій зародилась офіційна земська ветеринарна медицина, була Херсонська [3]. Штат ветеринарного відділення при земській управі складався із: завідувача відділення, помічника завідувача, завідувача лабораторії, лаборанта-лікаря, фельдшера. Крім того, в повітах при земських управах були ветеринарні відділення, лікарі яких

часто співпрацювали з дільничними лікарями. Пізніше в земській управі була введена посада другого лікаря, який працював як консультант і фахівець з питань зоотехніки [8].

З виникненням земської ветеринарії утворилася мережа ветеринарних дільниць, які утримувалися за рахунок губернського та повітового земств. Ветеринарні дільниці обслуговували кілька волостей. До функцій співробітників дільничної ветлікарні належали: виїзд у разі виникнення епізоотій і вжиття заходів з їх ліквідації; боротьба із сапом; нагляд за ярмарками та базарами; проведення щеплень проти сибірки; застосування туберкуліну; лікування хворих тварин; консультування з питань утримання і годівлі тварин. Крім офіційних дільничних лікарів у кожному повіті при земській управі було 1–2 лікарі, які вважалися лікарями запасу.

До особливостей кадрового забезпечення ветеринарної служби даного періоду належить те, що: державні ветеринарні органи перебували у складі Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ, їх кадровий склад забезпечували медики; заходи щодо діагностики та ліквідації інфекційних хвороб тварин проводились спільно медичними і ветеринарними фахівцями; до 1837 р. ветеринарні відділення медико-хірургічних академій випускали фахівців спеціальності “медик – ветеринар”.

Фінансування ветеринарних заходів і діяльності ветеринарних установ здійснювалось Міністерством фінансів, Міністерством внутрішніх справ, Відомством державного майна, Військовим відомством.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. У період кінця XVIII – початку XX ст. українські землі входили до складу Російської (80% території) та Австро-Угорської (20% території) імперій. Даний історичний період століття характеризувався проведенням політичних реформ у Російській імперії, значними науковими винаходами в природознавстві, розвитком ветеринарної освіти, формуванням низки нових наук, які мали прикладні розробки та значення для ерадикації інфекційних хвороб тварин. Завдяки комплексу цих чинників склались передумови для формування правової бази, структури і кадрового забезпечення ветеринарної служби. У

зв'язку з цим даний історичний період можна вважати періодом започаткування державного управління ветеринарною медициною.

Узагальнення джерел літератури доводить, що на розвиток державного управління ветеринарною медициною впродовж історичного періоду, що досліджується, вплинули такі чинники, як адміністративно-територіальний устрій, форма правління, зовнішньо- та внутрішньополітичні фактори, розвиток ветеринарних наук і освіти, умови життєдіяльності та стан добробуту населення. Правова основа державного управління у галузі ветеринарної медицини забезпечувалась різними правовими актами (законами, статутами, положеннями, правилами, настановами).

Формування структури органів державного управління ветеринарною медициною на територіальному рівні відбулось на початку XIX ст., на центральному – у середині XIX ст. Для державного управління ветеринарною медициною у структурному аспекті характерним був розподіл на центральний (Ветеринарний комітет, Ветеринарне відділення Міністерства внутрішніх справ) та територіальний рівні (губернські ветеринарні лікарі, пізніше – губернські управління). Ветеринарна служба умовно поділялась на урядову і земську. Урядова ветеринарна служба виконувала адміністративні, консультативно-дорадчі, регулятивні, контрольно-наглядові, діагностичні та лікувально-профілактичні функції; земська ветеринарна служба – контрольно-наглядові та лікувально-профілактичні.

Кадровий склад ветеринарної служби забезпечувався лікарями ветеринарної і гуманної медицини. Остаточна професійна й адміністративна диференціація відбулась на початку XX ст. завдяки формуванню наукових засад і розвитку ветеринарної освіти: відокремлення ветеринарної медицини від гуманної на рівні державних органів центрального рівня було розпочато у 1889 р. і завершилося в 1901 р. шляхом виведення Ветеринарного відділення зі складу Медичного департаменту і підпорядкування голові Ветеринарного комітету.

Таким чином, упродовж ХІХ ст. в Україні було сформовано правові та інституційні основи державного управління ветеринарною медициною, що сприяло боротьбі з інфекційними захворюваннями, охороні території від занесення збудників небезпечних хвороб тварин, успішному розведенню сільськогосподарських тварин. Це є позитивною стороною досвіду даного історичного періоду. Під час розробки сучасних механізмів державного управління в галузі ветеринарної медицини України доцільно враховувати історично доведену ефективність фінансування ветеринарних заходів і діяльності ветеринарних установ з кількох джерел.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на визначення історичних тенденцій, традиційно ефективних підходів, позитивних і негативних аспектів історичного досвіду державного управління ветеринарною медициною в Україні з метою їх подальшого раціонального використання в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. *Вербицький П. І.* Історія ветеринарної медицини України / П. І. Вербицький, П. П. Достоєвський, С. К. Рудик. – К. : Ветінформ, 2002. – 384 с.
2. *Воронянський О. В.* Всесвітня історія : довідник / О. В. Воронянський, Н. Л. Міщенко. – Х. : Вид-во “Ранок”, 2009. – 480 с.
3. *Горжесєв В.* Удосконалення законодавства – віхи розвитку ветеринарної медицини України / В. Горжесєв // Ветеринарна медицина України. – 2002. – № 2. – С. 5.
4. *Довгань В. І.* Державне управління в галузі ветеринарної медицини: теорія та практика : монографія / В. І. Довгань. – Хмельницький : Хмельницький ун-т упр. та права, 2012. – 388 с.
5. *Довгань В. І.* Історичний контекст становлення державного управління в галузі ветеринарної медицини / В. І. Довгань // Унів. наук. зап. – 2011. – № 2 (38). – С. 379–389.
6. *Достоєвський П.* Етапи реформування та становлення державної ветеринарної медицини України / П. Достоєвський, В.

Хоменко // Ветеринарна медицина України. – 2001. – № 8. – С. 8–11.

7. Служение ветеринарной науке: страницы истории ИЭКВМ. 1922–2001 гг. / под ред. П. П. Фукс, А. Н. Головки. – Х. : Золотые страницы, 2001. – Ч. 1. – 364 с.

8. *Стегней М. М.* Історія лікувальної справи тварин Київщини (кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. вет. наук : спец. 16.00.12 “Історія ветеринарії” / Стегней М. М. – К., 2006. – 21 с.

9. Теорія та історія державного управління : навч. посіб. / Г. С. Одінцова, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтюхова та ін. – К. : Вид. дім “Професіонал”, 2008. – 288 с.

10. *Чабанова Ю. В.* Структурне оформлення державного управління ветеринарною медициною / Ю. В. Чабанова / Структурно-функціональне забезпечення діяльності територіальних органів влади : монографія / Н. М. Мельтюхова, В. В. Корженко, Г. С. Одінцова та ін. ; за заг. ред. Н. М. Мельтюхової. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2007. – С. 177–187, 220–226.